

NAPREDAK

ČASOPIS ZA PEDAGOGIJSKU TEORIJU I PRAKSU

UDK 371 (05) • CODEN NAREE8 • ISSN 1330-0059

196
.144
3, br.3

NAPREDAK
1859.-2003.

VOL. 144

BR. **3** 2003.

CRKVENO ŠKOLSTVO U HRVATA KROZ
VJEKOVE*

Prof. dr. sc. Franjo Emanuel Hoško

Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Teologija u Rijeci

Sažetak Katoličke crkvene škole u Hrvatskoj imaju dug razvitak. Temeljna su dva razdoblja: srednjovjekovno i novovjekovno. U srednjovjekovnom uspješno rješavaju pitanje trojezičnosti (govorni hrvatski, staroslavenski i latinski) i tropismenosti (glagoljica, latinica i cirilica). Novovjekovno razdoblje ima tri etape: tridentsku (1563.—1774.), jozefinističku (1774.—1855.) i restauracijsku (1855.—). Crkva je sve do konca jozefinističke etape bila odgovorna za osnovno školstvo i gotovo do konca 19. stoljeća crkvenoga školstva razmjerno velika, još uvijek su dobrodošla daljnja istraživanja. Današnje crkvene srednje škole nisu ponajprije usmjerene na školovanje svećenika. Fakulteti i visoke škole se otvaraju školovanju laika, a ne samo svećenika. Stoga položaj i djelovanje crkvenih škola u Republici Hrvatskoj traži dostatno poznavanje i cjelovito vrjednovanje.

Ključne riječi: crkvene škole, pismenost, pučke, srednje i visoke škole.

Sintagma "crkveno školstvo" ne ističe da je Crkva stvarala dva različita sustava školovanja. Crkvenim školama je, naime, kršćansko naviještanje zajedničko polazište, a razlikuju se po odnosu prema tome naviještanju. Prvi sustav se ostvarivao u osnovnim ili pučkim školama. Crkva ih je osnivala i vodila da bi pospjela proces primanja kršćanskog naviještanja. Stoga je ona pružala primateljima toga navještaja izobrazbu od početne pismenosti pa nadalje, i to još u srednjem vijeku, a napose nakon što su se u 16. stoljeću pojavili prvi katekizmi. Premda takvo nastojanje oko temeljne pismenosti redovito podržava i društveno ustrojstvo, taj sustav školovanja s pravom nosi naziv *crkveno školstvo*. No Crkva se od svojih početaka osobito trsila oko osposobljavanja samih navjestitelja, ponajprije budućih svećenika. Njihova izobrazba bila je kudikamo zahtjevnija od izobrazbe primatelja naviještanja, jer već od visokog srednjeg vijeka traži

poznavanje filozofije, a ne samo teologije. Toj izobrazbi služi osobit školski sustav, od stjecanja pismenosti preko znanja latinskoga jezika do studija peripatetičke filozofije i skolastičke teologije. Premda se taj drugi sustav crkvenoga školovanja po sadržaju nastave znatno razlikuje od prvoga, u prošlosti oni ne djeluju uvijek odijeljeno. I danas naziv crkvenih škola u nas pripada onim školskim ustanovama što ih je pokrenula Crkva, premda nisu sve usmjerene na izobrazbu kršćanskih navjestitelja, ali su sve dio sveopćega hrvatskog sustava srednjeg i visokog školstva.

1. *Litterarum studia* i počeci pismenosti

U doba ponovne uspostave Zapadnorimskog Carstva pod Francima Karlo Veliki određuje 789. godine da svaka župa vodi i školu. Hrvati su tada tek prihvaćali kršćanstvo, a jedan dio Hrvata su sigurno krstili franački misionari. Teško da su oni od Hrvata prije krštenja tražili više od prihvata najosnovnijeg sadržaja kršćanstva koje im je, nema sumnje, ponuđeno na narodnom jeziku. Bilo je dostatno da nauče Očenaš i Vjerovanje te iskažu spremnost na krštenje kako to zahtijeva akvilejski patrijarh Paulin potkraj 8. stoljeća. Tekstove tih osnovnih katekizamskih i molitvenih obrazaca na slavenskom jeziku sadrže tzv. *Freisinški listići* ili *Brižinski spomenici*. Nastali su u to doba u akvilejskom kulturnom krugu, a valjalo ih je naučiti napamet; za njihovo usvajanje bila je potrebna samo pismenost navjestitelja.¹ Franački misionari djelovali su i među Hrvatima jer su "Sklavinije" na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću bile politički ovisne o Francima; opravdano je pretpostaviti da su se i ti misionari koristili istim ili sličnim tekstovima koje sadrže *Brižinski spomenici*. Stoga 925. piše papa Ivan X. kralju Tomislavu da su Hrvati već "primili hranu propovijedi Apostolske crkve".² Neki su u međuvremenu od učenika sv. Ćirila i sv. Metoda primili bogoslužje na slavenskom jeziku i osobitu "književnu izobrazbu", tj. glagoljsko pismo. Zato spomenuti papa početkom 10. stoljeća traži od kralja Tomislava da Hrvati njeguju kršćanski "nauk jednako kao i književnu izobrazbu" ne samo na svojem narodnom, već i na latinskom jeziku. Kraljeva je zadaća omogućiti latinsku "književnu naobrazbu", *litterarum studia*, pa ga papa potiče da podiže škole, i to ne samo za sinove velikaša i buduće svećenike, već i za one koji će preuzimati službe u državnoj i crkvenoj upravi te tako omogućiti svojem narodu da steče nebesku domovinu.³ Taj zahtjev je uvjetovan okolnostima: trebalo je, naime, zaustaviti širenje "barbarskog jezika, tj. slavenskoga" u bogoslužju glagoljskog pisma, pa *litterarum studia* konkretno znači uspostavu latinskih škola, i to u zajedničkoj odgovornosti Crkve i države.⁴ Radoslav Katičić smatra da su u 10. stoljeću na području vlasti hrvatskih vladara ta *litterarum studia* uistinu potaknula kulturni uspon, nimalo neznan. Taj uspon, "koliko

¹ Bogo GRAFENAUER, Pokristjanjevanje Slovencev, u: Metod BENEDIK (ur.), *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje 1991., 32—48; Josip BRATULIĆ, Letteratura, u: *I Croati: cristianesimo, cultura, arte*. Città del Vaticano, 2000., 72.

² J. Bratulić upozorava na pismo pape Ivana VIII. (872.—882.) "panonskom" knezu Mutimiru, a smatra ga nasljednikom kneza Branimira, predbacujući mu što dopušta da se na području njegove vlasti kreću svećenici koji ne pripadaju nijednoj biskupiji. Poziva ga da, poput svojih predaka, prizna vlast biskupa kojega je postavila Sveta Stolica. Najvjerojatnije je riječ o učenicima Svete braće i širiteljima glagoljske pismenosti koju spomenuti svećenici ipak nisu mogli sustavno i organizirano prenositi Hrvatima. Josip BRATULIĆ, Letteratura, u: *I Croati: cristianesimo, cultura, arte*, 72.

³ Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia*, Matica hrvatska, Zagreb 1998., 407. Zahtjev organiziranja sustavnog obrazovanja svećenika postavio je 681. Opći crkveni sabor u Carigradu, kako biskupijskih, tako redovničkih.

⁴ Josip BRATULIĆ, Letteratura, u: *I Croati: cristianesimo, cultura, arte*, 73.

* Izlaganje na Četvrtom saboru pedagoga Hrvatske, Pula, 8.—10. svibnja 2003.

se može razaznati po vrelima, dolazi do izražaja osobito u latinskoj književnoj naobrazbi i u nadmoćnom vladanju učenim računom kalendarskog vremena", a njezina žarišta su bili samostani benediktinaca.⁵

Glagoljica ipak nije nestala. Crkva u Hrvata nije ju napustila i Katičić ističe da se u tom istom stoljeću razvijala i glagoljska pismenost, ali priznaje da se "malo zna o uvjetima pod kojima se razvijala dvojezična pismenost i književna kultura u okviru dalmatinsko-hrvatske crkve u kasnijem tijeku 10. stoljeća".⁶ Nakon četiri desetljeća promijenila se i opća crkvena politika prema slavenskoj službi Božjoj, što se vidi iz zaključka splitskog sinoda iz 1063. koji traži da i glagoljaši moraju znati latinski prije nego što pristupe svećeništvu. Dakle, početkom 11. stoljeća izričit je i jasan govor o latinskoj pismenosti i u Hrvata. Pružaju je i održavaju u doba narodnih vladara samostanske škole i trajno unaprijeđuju samostanski skriptoriji u kojima redovnici neumorno prepisuju i iluminiraju knjige sakralnog i svjetovnog sadržaja. Također su redovnici u samostanima jedini mogli organizirano pružati glagoljsku pismenost budućim svećenicima. Drugim riječima: u Hrvatskoj za narodnih vladara Crkva se skrbi o dvojezičnoj pismenosti, latinskoj i glagoljskoj; mjesta njihova prenošenja bile su samostanske škole, premda su latinsku pismenost pružale i katedralne škole. Jasno, te su škole bile crkvene, ali su ih podržavali, u skladu sa zahtjevom pape Ivana X., neizravno i hrvatski vladari čestim donacijama pojedinim samostanima.

2. Sustav samostanskih, katedralnih i kaptolskih škola

2.1. Odjek 18. kanona Trećega lateranskog koncila

U prvim stoljećima visokoga srednjeg vijeka, kad je Hrvatska započela politički suživot u zajednici s Ugarskom, umnažaju se mjesta širenja pismenosti i usavršava se ustrojstvo ustanova koje pružaju izobrazbu. Uz samostanske i katedralne škole javljaju se, naime, i kaptolske. Tako od druge polovine 12. stoljeća splitski kaptol ima među svojim članovima kanonike koji su zaduženi za pružanje obrazovanja (magister, cantor); jedan je učitelj latinskog jezika, a drugi crkvenog pjevanja. Zanimljiva je i vijest da je zagrebački biskup Stjepan (1227.—1247.) bio uspostavio kaptolsku školu u Čazmi i zatim je predao na skrb dominikancima. O uspješnom djelovanju svih tih škola svjedoče darovnice i oporučni zapisi, rukopisni kodeksi koji su potekli iz domaćih skriptorskih radionica, sinodalni spisi i zaključci općih crkvenih sabora. Svi su oni bili izraz stvarnih potreba Crkve da dostatno obrazuje svećenike. Ustrojstvo samih škola odredila je opća Crkva, a nije bilo razloga da ga ne prihvati i ne slijedi Crkva u nas. Papa Aleksandar III. bio je, naime, 1177. u Zadru pa nije bilo razloga da dvije godine poslije hrvatski biskupi ne budu na III. lateranskom saboru u Rimu. Taj sabor u 18. kanonu svojih odluka ističe da "Crkva treba zbrinuti potrebne kako u onom što se odnosi na uzdržavanje tijela tako i u svemu što pridonosi napretku duha. Svaka katedralna crkva mora osigurati dostatnu nadarbinu za učitelja koji će besplatno i bez ikakve druge naknade poučavati klerike dotične biskupije i sve siromašne studente i na taj im način otvoriti putove znanja... Neovisno o lokalnim običajima i bez ikakve naknade neka crkvene vlasti izdaju 'dozvolu za poučavanje' (*licentiam docendi*) svakomu tko je zatraži i tko je sposoban poučavati".⁷

⁵ Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 431.

⁶ *Isto djelo*, 422.

⁷ Franjo ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo, u: Hrvatska i Europa*, sv. 2., 228.

Dakle, spomenuti koncil utvrđuje organizaciju crkvenog školskog sustava i program nastave usmjeren na obrazovanje svećenika. To su: samostanske, kaptolske i katedralne škole koje barem djelomice slijede ondašnji srednjovjekovni školski program klasičnih sedam "slobodnih umijeća", razdijeljen na *trivium* (gramatika, retorika i dijalektika) i *quadrivium* (aritmetika, geometrija, glazba i astronomija). Povijest nam je sačuvala zanimljive vijesti o zagrebačkoj katedralnoj školi početkom 14. stoljeća za biskupa Agustina Kažotića (†1323.). Riječ je, zapravo, o polimorfnom školskom centru jer ta škola svojem nastavnom programu priključuje gramatičku, tj. srednju školu, a zatim filozofsko učilište i bogoslovnu ili visoku školu. Kažotić je zapravo uredio rad te škole u skladu s uredbama Četvrtoga lateranskog sabora (1215.) postavivši jednog učitelja za latinsku gramatiku i filozofiju, a drugoga za teologiju. Iz dnevnog rasporeda predavanja, naime, proizlazi da su školarci "svakog dana ujutro najprije slušali predavanja iz gramatike, većini neophodne za razumijevanje tekstova. U podne, kad su već bili spremniji shvaćati, tumačila im se dijalektika ili logika. U poslijepodnevnom satima ponavljali su deklinacije, tako da svi postanu sposobnima izražavati se latinski i razumijevati ono što im se predaje". No *Statuti zagrebačkog kaptola* govore i o učenju teoloških sadržaja i upoznavanju Biblije.⁸

Kažotićevom ustroju katedralne škole u Zagrebu prethode škole koje su u Hrvatskoj bili uspostavili dominikanci, primjerice spomenuta katedralna škola u Čazmi. Danas je dostatno obrazložena tvrdnja da su dominikanci 1396. otvorili učilišta filozofije i teologije u Zadru, koja 1495. postaju jedinstven visokoškolski zavod, tzv. *studium generale*; s manje sigurnosti se može govoriti da su *studium generale* još od 1392. imali i franjevci u Zadru; prva njihova škola u Zadru navodno je počela djelovati još 1260. godine.⁹ Dominikanske i franjevačke samostanske škole su djelovale duž jadranske obale u Šibeniku, Ninu, Trogiru, Hvaru, Korčuli, Dubrovniku i Kotoru, a franjevačke u Šibeniku, Trogiru, Splitu i Zadru. Te su škole bile ponajprije namijenjene osposobljavanju samih dominikanaca, odnosno franjevaca, ali je vrijedna pozornosti bilješka da bosanski ban Stjepan Kotromanić moli 1347. papu Klementa VI. da dopusti franjevcima u Bosni podignuti u velikim samostanima po Bosni školske zavode gdje će smjestiti novoobraćene patarene da bi naučili latinski jezik i primili teološko školovanje. Takva je škola tada uspostavljena u Đakovu. Za potrebe franjevačkog djelovanja u Bosni franjevački starješina tzv. Bosanske vikarije, Filip Dubrovčanin, neposredno prije njezinoga pada pod vlast Osmanlija osnovao je u franjevačkom samostanu u Dubrovniku školu s nastavom filozofije i teologije, a papa Pio II. je 1462. dopustio da se četiri člana te Vikarije mogu na bilo kojemu sveučilištu na Zapadu pripravit za profesore filozofije i teologije, i to troškom tamošnjih dobročinitelja i franjevačkih samostana.¹⁰ Svakako su potkraj kasnog srednjeg vijeka dominikanci i franjevci bili nositelji visokog filozofskog i teološkog školstva u nas.

Naravno, filozofiju i teologiju mogli su studirati oni koji su stekli dostatno znanje za takav studij. U 14. i 15. stoljeću doista djeluju gradske škole sa sustavnim radom u Dubrovniku, Splitu i Zadru te u drugim gradskim komunama u Dalmaciji i Istri, ali i u

⁸ ISTI, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb 1996., 158—163; 221—223.

⁹ Nije u skladu s isticanjem te godine oporuka Zadrana Grizogona de Varicassisa koji 1395. daje polovinu svojih prihoda franjevačkom samostanu Sv. Franje u Zadru ako u međuvremenu tamošnje filozofsko učilište i bogoslovna škola steknu naslov generalnog učilišta. Petar RUNJE, *Prema izvorima*, Zagreb, 1990., 51.

¹⁰ Dominik MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968., 58, 59; 125, 126.

Zagrebu.¹¹ Vode ih svećenici, redovnici ili učitelji svjetovnjaci. Bile su to ponajprije škole gdje se usvajala u to doba latinska ili glagoljska pismenost s latinskim ili staroslavenskim jezikom uz upoznavanje vjerskog znanja ili određenih pravnih načela. Učenici su se brzo opredjeljivali za pisare, prepisivače, notare ili za daljnje školovanje za svećeničku službu. U svim samostanima franjevac, dominikanac i drugih redovnika (kao što su cisterciiti, augustinci, pavlini, benediktinci i dr.) postojala je stoljetna tradicija manje zahtjevnog oblika školovanja, gdje su redovnici poučavali djecu uz kršćanski nauk i početke pismenosti. Samostanske, kaptolske i katedralne škole pružale su takvo poznavanje latinskoga jezika da su njihovi đaci mogli nastaviti teološko obrazovanje, ali je upitno može li se u njima stečeno obrazovanje nazvati srednjoškolskom izobrazbom.

Veće pomake i bolju organizaciju školske nastave nisu dopuštale u Hrvatskoj političke prilike i opća kriza srednjovjekovnog društvenog života potkraj 15. stoljeća. Tada je hrvatski etnički korpus rastrgan u više različitih političkih i društvenih jedinica u kojima prevladavaju različitih smjerovi kulturnog utjecaja. Gospodstvo Venecije u Dalmaciji širi u njoj romanski utjecaj, turska vlast u Bosni prekida njezinu povezanost sa Zapadnom Europom, dok se kontinentalna Hrvatska društveno i kulturno ugrađuje u panonski krug usredotočen oko korvinskog dvora u Budimu. U tome humanističkom krugu oko Matije Korvina (1458.—1490.) bilo je poznatih Hrvata: Ivan Vitez od Sredne, Jan Panonius, Nikola Modruški, Trankvil Andreis, Feliks Petančić i dr. Nakon smrti kralja Matije Korvina taj krug humanista se raspada, ali se dijelom okuplja na dvoru njegovoga sina Ivaniša Korvina (†1504.), osobito dobrotvora i zaštitnika pavlina u Lepoglavi. Stoga u osnivanju gimnazije u Lepoglavi valja vidjeti odjek korvinske renesanse u sjevernoj Hrvatskoj, a u lepoglavskom prioru Marku iz Dubrave (de Dombro, Dombrinus) pripadnika korvinskog kruga. On je, naime, oko 1503. otvorio u Lepoglavi školu za pavlinske pitomce i svjetovnu mladež, koju povjesničari nazivaju prvom javnom gimnazijom u kontinentalnoj Hrvatskoj. Učenici su boravili u lepoglavskom samostanu i uz obrazovanje primali i osobit odgoj. Gimnazija je prestala djelovati nakon bitke na Mohačkom polju (1526.), kada se razmahao rat za hrvatsko-ugarsko prijestolje između Ivana Zapolje i Ferdinanda Habsburgovca.¹²

3. Trojezičnost i tri sustava pisanja

Jesu li u srednjem vijeku postojale glagoljske škole? Nema sumnje da su samostani i kaptoli bili prenositelji glagoljske pismenosti. Hrvatska glagoljska književnost nije razumljiva bez takvih učitelja koji su bili osposobljeni za to osobito stvaralaštvo. Ipak, "ne znamo kako su tvorci naše srednjovjekovne pismenosti i književnosti svoje znanje prenosili na druge. U hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj pismenosti nisu nam poznata gramatička ili pravopisna pomagala..." Ona su potrebna učiteljima, ali takvih pomagala sve do 1527. ne nalazimo. Postoje ipak neke konstante koje upozoravaju da su pomagala "morala postojati i da se neka didaktička metoda morala primjenjivati".¹³ Premda nema

¹¹ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. 1. knjiga. Zagreb, 1907., 99; 104—106; 118; 141; 152—154.

¹² Premda pavlini povjesničar Nikola Benger taj lepoglavski školski zavod naziva "seminarium Studiorum" (v. Synopsis historico-chronologica Monasterii Lepoglaveni..., rkp. U Arhivu HAZU, sign. IV., d. 77, list 13v), TKALČIĆ ga bez suzdržavanja opisuje ovim riječima: bila je to "prva javna gimnazija i za svjetsku mladež koju su polazili sinovi mnogobrojnih plemićah". Ivan Krstitelj TKALČIĆ, O stanju više nastave u Hrvatskoj prije, a osobito za Pavlinah. *Rad JAZU*, 93, 1888., 87.

¹³ Josip Leonard TANDARIĆ, *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost*, 52.

podataka o glagoljaškim školama, bez njih je nepojmljiv rad glagoljskih skriptorija i glagoljskih tiskara. O učenju glagoljske pismenosti svjedoči *Ročki abecedarij* (oko 1200.) koji ima 34 slova, uparana u posvetni križ crkve Sv. Antuna u Roču. Pismo pripada formativnom razdoblju hrvatske glagoljice, smatra Josip Bratulić.¹⁴ Iz 14. stoljeća je tzv. *Tourski abecedarij* pariškog profesora Jurja iz Slavonije. Treba spomenuti i abecedarije iz Barbana i Lovrana iz 15. ili 16. stoljeća te one u *Pašmanskom* i *Bribirskom brevijaru* iz 15. stoljeća. Još jasnije o njima govore glagoljaške početnice iz 1527. i 1530. godine. Prva hrvatska početnica otisnuta je glagoljicom 1527. godine u Veneciji. Ona sama po sebi ne govori o procesu usvajanja grafije, tj. o školskom učenju glagoljice, jer iz toga doba nema glagoljskih početnica. Pojedini glagoljski grafemi u toj prvoj početnici ipak imaju imena koja su početnicima pomagala da se što lakše uvedu u svijet pismenosti, ali su ujedno slala i posve određenu kršćansku poruku. Istome cilju su služile i tzv. azbučne molitve, napisane kao akrostih, tj. prva slova svih redaka u molitvi posreduju redosljed slova u glagoljičnoj i ćirilskoj azbuci.¹⁵ Naravno, glagoljicu kao pismo staroslavenskog jezika valjalo je učiti zajedno sa samim jezikom jer je i on bio u određenom smislu strani jezik, poput latinskoga. Prvi zapis koji jasno govori o učitelju toga pisma i toga jezika jest bilješka o Stjepanu Beliću iz 1494. kao o učitelju glagoljaškog školovanja koje se odvijalo u procesu teološkog školovanja budućih svećenika glagoljaša. Bilješka ukazuje da to školovanje potkraj srednjeg vijeka nije bilo dostatno uređeno jer je jedan učitelj jedno i drugo pružao budućim svećenicima. Prema drugim pokazateljima, nije se od njega bitno razlikovalo ni teološko školovanje latinskoga klera; uglavnom se svodilo na tzv. moralno bogoslovje ili kazuistiku.

No kada je riječ o osobitoj pluralnosti pismenosti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, valja upozoriti da se već od 13. stoljeća očituje povezanost glagoljske i latinske pismenosti u dalmatinskim gradovima. Sačuvani inventar zadarskog trgovca Damjana iz 1389. godine, osim latinskih rukopisa, spominje "*unus liber Alexandri parvus in littera sclava*". No to je samo svjedočanstvo o bliskosti i povezanosti glagoljske i latinske pismenosti, ali upravo preko glagoljice kao svojega medija, *lingua vernacula*, tj. čakavština, narodni jezik u nas ulazi u pisanu praksu, i to ponajprije u području pravnoga života. Bilo je to ranije nego drugdje u Europi. Narodni jezik se u toj pisanoj praksi najprije koristi glagoljicom, a već u 13. stoljeću u okolici Splita, na Braču i u Dubrovniku i latinska abeceda ulazi u službu njegovog izraza (*Šibenska molitva*, 13. stoljeće; *Red i zakon*, 1345.; *Korčulanski lekcionar*, 14. stoljeće; *Zadarski lekcionar*, 15. stoljeće itd.). Ne samo da je kasni razvijeni srednji vijek u nas doba utvrđivanja suživota triju jezika — latinskog, slavenskog i hrvatskog — nego je to i doba koegzistencije triju sustava pisanja: latinice, glagoljice i hrvatske ćirilice. Posljednjom su pisane: *Povaljska listina*, 1184.; *Listina omiškoga kneza Đure Kačića Dubrovačkoj općini*, 1272.; *Pismo kneza Črnomira Dubrovačkoj općini*, 1252.; *Listina Mladena III. Šubića*, 1336. i napose poznati *Poljički statut*, 1440. godine.¹⁶ Neupitni svjedoci visoke razine pismenosti u Hrvata su prve tiskovine u nas: od glagoljskog staroslavenskog *Prvotiska* (1483.) do latinicom tiskanog hrvatskog *Evangelistara* Bernardina Splićanina (1495.) pa do prvih hrvatskih ćirilinih katekizama; možda je najzanimljiviji *Misal hrvački* modruškog biskupa Šimuna Koži-

¹⁴ Josip BRATULIĆ, *Leksikon hrvatske glagoljice*. Minerva, Zagreb 1995., 67.

¹⁵ Stjepan DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Matica hrvatska. Zagreb, 2002., 270—272.

¹⁶ Eduard HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, u: *Pisana riječ u Hrvatskoj*, Zagreb 1986., 39—79.

čica Benje, tiskan 1530. u Rijeci, s naslovnicom otisnutom latinicom, a tekstem u glagoljici.¹⁷ Premda su i glagoljica i ćirilica dugo ostale pisma hrvatskoga jezika, konačno ih je istisnula latinica. To je činjenica "s jedne strane, sasvim neobična, s druge pak sasvim razumljiva. Neobična je ne samo zato što je uspjela prodrijeti na teren na kojem su se već upotrebljavala dva pisma, i to oba slavenski bliska, nego i zato što je latinica uspjela oba pisma potisnuti i, zatim, istisnuti".¹⁸

Pitanje koliko su trojezičnost i tri sustava pisanja otežali širenje pismenosti u Hrvata, i to napose one organizirane u školama, čini se, još uvijek traži obrazložen odgovor.

4. Škole u doba katoličke obnove

4.1. Pučke škole

Početkom novoga vijeka, po odredbama Tridentskog sabora (1545.—1563.) župnicima je dužnost pružiti djeci uz kršćanski nauk i početke pismenosti. Provedba te uredbe bila je realna osnovica nastanka organiziranih pučkih škola u Hrvata. Ona se dijelom oslanjala na stoljetnu tradiciju nekog oblika pučkih škola koje su nastale uz samostane franjevac, dominikanaca i drugih redovnika (augustinaca, pavlina, benediktinaca i dr.) gdje su redovnici poučavali djecu, uz kršćanski nauk, počecima pismenosti. Potkraj 16. stoljeća provode je štoviše i franjevci u Bosni, gdje su, prema svjedočanstvu biskupa franjevca Franje Baličevića, učili djecu čitati i pisati, latinicu i bosančicu, ponešto pravopisa (gramatike) i kršćanski nauk. Isti redovnici takvo opismenjavanje njeguju i na svojim župama u Dalmaciji, u samostanima u sjevernoj Hrvatskoj pod turskom vlašću, dok u krajevima pod kršćanskim vladavinama vode i gradske škole. U 17. i 18. stoljeću raste broj župnih ili crkvenih pučkih škola koje osnivaju župnici, grade ili ustupaju kuću za učitelja i učionicu te se skrbe za učiteljevo uzdržavanje (vlastitom zakladom ili nekoga plemića, materijalnim doprinosom župljana i sl.). Negdje djecu poučavaju kapelani, dok su učitelji (iz staleža slobodnjaka ili plemića) često bili istodobno orguljaši i kantori u crkvi, a ponekad i zvonari. O njima redovito govore kanonske vizitacije pojedinih biskupija. Razvitak takvih škola je nejednak u raznim krajevima i najčešće je ovisio o materijalnim mogućnostima pojedinih župa i, naravno, o političkim prilikama.

Neposredno nakon Bečkog oslobodilačkog rata (1683.—1699.) u krajevima oslobođenima od Turaka u Slavoniji, Podunavlju i Dalmaciji nametnula je franjevcima njihova pastoralna služba puku zadaću otvaranja župnih pučkih škola. Opismenjavanje djece bilo je, naime, vezano uz poučavanje u vjeronauku pa je djecu poučavao u osnovama pismenosti župnik, kapelan ili koji svjetovni učitelj kao župnikov pomoćnik. Župne škole u manjim gradovima i na selima jedva su pružale potrebno znanje za nastavak školovanja u gimnazijama; pružale su temeljno opismenjavanje koje je bilo dostatno za čitanje molitvenika i poučno-nabožnih spisa. Takva ponuda pismenosti odvijala se u crkvi, a rijetko u posebnim školskim prostorijama; umjesto školskih početnica svećenici i učitelji uporabljivali su katekizme koji su sadržali i tzv. abecevice. Generalni vizitator Bosne Srebrene Ivan iz Vietrija bilježi 1708. da su oni po župama u Slavoniji, Srijemu i po Bačkoj, uz katekiziranje, omogućili toj djeci i osnove pismenosti. Potvrđuje to 1732. i Josip Mihić u izvješću o franjevačkim župama na području Slavonije i Podunavlja, ali ističe da najveći dio slavonskih i srijemskih župa nema materijalnih mogućnosti

¹⁷ Tomislav RAUKAR, *Storia, I Croati: cristianesimo, cultura, arte*. Città del Vaticano, 2000., 113; Josip BRATULIĆ, *Letteratura, Ibidem*, 129—131.

¹⁸ Milan MOGUŠ, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb, 1998., 27.

uzdržavati učitelja. Kaločko-bački nadbiskup Gabrijel Herman Patačić, u čijoj nadbiskupiji je u to doba hrvatsko stanovništvo u Bačkoj i Baranji, izričito je odredio 1738. da predvoditelji crkvenoga pjevanja, kantori i sakristani pod nadzorom župnika poučavaju djecu u pismenosti i ćudoređu, crkvenom pjevanju i kršćanskom nauku. Nije poznato kako je njegova odredba provedena u pojedinim župama, ali su od 1734. franjevci sustavno vodili školu u Subotici. I prije nego što je potkraj 18. stoljeća državna vlast povjerila skrb o školama mjesnim društvenim nositeljima vlasti, gradska uprava u Subotici traži 1773. da se franjevci skrbu i o dostatnom broju bunjevačkih učitelja. Nažalost, sličnih uredaba nije bilo u drugim biskupijama pa nema ni župnih škola, već je opismenjivanje i nadalje vezano uz katekiziranje djece u crkvama.

Sredinom 18. stoljeća u nekim dijelovima zemlje broj župnih škola naglo raste, posebice u Zagrebačkoj biskupiji, osobitom zaslugom i poticajem biskupa Franje Thauszyja. U to doba, primjerice, takve škole ima dvadeset župa u zagorskom arhiđakonatu; u njemu u 17. stoljeću samo četiri župe imaju učitelje, a sredinom 18. stoljeća petnaestak župa, premda u mnogima od njih ni učitelji ni škole nisu stalni i obično imaju malo učenika. U gradovima redovnice školuju djevojčice i djevojke u osnovnom obrazovanju i prikladnim zanatima. Klarise su pak osobito odgajale plemićke i patricijske kćeri. Osim privatnih škola za žensku mladež, u ženskim samostanima benedektinki, klarisa i dominikanki, prve javne ženske škole u Hrvatskoj osnivaju redovnice uršulinke. One dolaze 1703. u Varaždin i otvaraju pučku djevojačku školu koja 1749. prerasta u vanjsku školu sa 60 djevojčica i konvikt s 15 unutarnjih učenica. Prema odredbama bečkoga dvora, godine 1777. ta škola postaje glavna djevojačka škola sa šest razreda, tj. preparandija za školovanje učiteljica. Bio je to prvi takav zavod u Hrvatskoj, jer prva javna djevojačka škola u Zagrebu otvorena je tek 1789. godine. Za varaždinsku školu i konvikt osnovala je 1777. godine Marija Terezija zakladu. U početku su uršulinke predavale na njemačkom jeziku, ali je vizitator Nikola Gothál 1714. naredio da se u školi uči i hrvatski, a Hrvatsko kraljevsko vijeće donijelo je 1778. službenu naredbu da nastavni jezik bude hrvatski.

4.2. Gramatičke škole i gimnazije

Srednje ili gramatičke škole držali su redovnici u svojim samostanima za vlastiti podmladak, a često ih pohađaju i vanjski dječaci. Prethodnicom kasnijih javnih gimnazija u Hrvatskoj može se smatrati gimnazija iz razdoblja korvinske renesanse u pavlinskom samostanu u Lepoglavi. Ponovno ju je otvorio 1582. pavlinski vrhovni starješina Stjepan iz Trnave, tada pod utjecajem obnoviteljskog Tridentskog sabora i zbog opasnosti od protestanata, pa zato gimnaziju pohađa još više svjetovnih mladića. Zatvorena je 1637. nakon otvaranja isusovačke gimnazije u Varaždinu.¹⁹ Isusovci su nastali u ozračju katoličke obnove u duhu Tridentskog sabora i ubrzo su došli na glas po svojem školskom i odgojnom radu. Tako još 1555. godine, za života njihovog osnivača Ignacija Loyole (†1556.), Dubrovačka Republika traži isusovce da osnuju školu u njihovom gradu. Nakon nekoliko pokušaja Družba tek 1604. osniva stalnu rezidenciju u Dubrovniku. U njoj, uz kratke prekide, drži gimnaziju koja 1685. postaje kolegij. Na molbu grada Zagreba prvi isusovci dolaze 1606. na Grič i sljedeće godine otvaraju gimnaziju. U Rijeci se nastanjuju 1627. i iste godine otvaraju gimnaziju, u Varaždinu su isusovci od 1632. i započinju

¹⁹ F. E. HOŠKO, Pavlinske srednje i visoke škole, u: *Kultura pavlina, Katalog izložbe*, Zagreb, 1989., 301—311.

srednjoškolsku nastavu 1636. godine, a nakon oslobođenja Slavonije od Turaka dolaze 1698. u Požegu. Malo je drukčija situacija s vojnim utvrdama u koje su isusovci pozvani radi pastoralnog rada: u Osijeku 1687. i u Petrovaradinu 1693. upravljaju župama, a od 1728. vode u Osijeku i nepotpunu gimnaziju koju zbog nedostatka sredstava moraju 1737. zatvoriti, a tek uz materijalnu pomoć carice Marije Terezije ponovno je otvaraju 1765. u Osijeku i započinju školski rad u Petrovaradinu.²⁰

U Zagrebu, Varaždinu i u Rijeci isusovci osnivaju konvikte ili internate u kojima stanuju siromašniji učenici. Za njihov boravak plaćaju dobročinitelji položenim zakladama. Budući da je školovanje bilo besplatno, kolegiji su bili opskrbljeni darovima vladara, plemstva, građana i klera. Među dobročiniteljima posebnu ulogu ima grofovska obitelj Thonhausen iz Graza, koja daruje imanja i visoke svote za podizanje i uzdržavanje kolegija u Rijeci, Varaždinu i Zagrebu, te ugarski primas i ostrogonski nadbiskup, kardinal Leopold Kolonić, za rezidencije u Osijeku i u Petrovaradinu. U spletu protuisusovačke promidžbe koju su pokrenuli mnogi kraljevski dvorovi u Europi, papa Klement XIV. ukinuo je 1773. isusovački red. Upravu nad postojećim gimnazijama preuzeli su mjesni biskupi pa u njima djeluju svjetovni svećenici. U Varaždinu i Požegi upravu nad gimnazijama preuzimaju 1777. pavlini i vode ih do 1786. godine, kada je car Josip II. ukinuo njihov red. Zatim su ponovno u rukama svjetovnoga klera sve do 1835. godine, kada su povjerene franjevcima. U dubrovačku gimnaziju dolaze 1777. pijaristi i upravljaju njome sve do 1854. godine, kada je iznova preuzimaju isusovci. S pijaristima se pregovaralo oko vodstva gimnazije u Osijeku 1777. i u Rijeci 1841. godine, ali nije postignut dogovor. Osječku gimnaziju preuzeli su 1779. od biskupijskih svećenika franjevci i vodili je do 1855. godine. Gimnazija u Petrovaradinu nekoliko je godina životarila s pokušajima da se ostvari škola za svećenički podmladak i poslije za časničke sinove, a onda je 1779. premještena u Vinkovce. Najprije je imala samo dva gramatička razreda, 1792. se proširuje na četiri, a 1796. godine na šest razreda. Spojena je s normalnom školom do 1811. godine, no i dalje s istom školom ima zajedničku upravu.

Osim isusovačkih gimnazija i drugi su redovnici u razdoblju katoličke obnove otvarali javne srednje škole: pavlini nižu gimnaziju od četiri razreda od 1670. do ukinuća reda 1786. u Križevcima. Zavod je 1675. potvrdio car Leopold I. osobitom diplomom izrazivši nadu da će školu pohađati i "vlaška djeca", što se i ostvarilo, jer se u njoj školovala djeca obiju vjera toga dijela Vojne krajine. Zaslugom biskupa Nikole Pohmajevića pavlini otvaraju potpunu gimnaziju 1725. u Senju, za koju je car Karlo IV. dao zakladu od 1500 forinta, a grad se obvezao davati godišnje 400 forinta. U njoj su se, zajedno sa svjetovnom mladeži, školovali senjski sjemeništari do 1741. godine, kada je biskup Antun Benzoni otvorio posebnu sjemenišnu školu. Nakon ukinuća pavlinskog reda 1786. gimnaziju vode biskupijski svećenici od 1791. do 1806. godine. Dominikanci su gimnazije vodili u Dubrovniku i Lopudu još od kraja 16. stoljeća. Dubrovačka gimnazija je od 1626. otvorena vanjskim dječacima. I franjevci su otvarali tzv. gramatičke škole. Spominju se takve škole 1593. u Zadru i Trsatu. Pozornosti je vrijedno da su oni i za turskog vladanja vodili u Slavoniji gramatičke škole koje su po svojem nastavnom programu bile najbliže isusovačkim nižim gimnazijama. Trajale su najprije tri, a zatim četiri godine. Nastavna osnova im je bila manje zahtjevna od isusovačke. Prve gramatičke škole spominju se već potkraj osmoga desetljeća 16. stoljeća u Velikoj i Našicama, jer 1639. biskup Jerolim Lučić bilježi da su prije 50 godina školsku mladež u Velikoj i Našicama uzdržavale župe u Požegi, Ratkovom Potoku, Garčinu i Dragotinu. Godinu dana nakon Lučićevog izvješća

je Ivan Mihajlović, poslije imenovan za prizrenskog biskupa, vodio gramatičku školu u Velikoj. On je još 1637. bio nakanio otvoriti gramatičku školu u Požegi za 30 do 50 učenika pa je iz Rima naručio školske knjige. Nije uspio otvoriti gramatičku školu u Požegi, pa ju je otvorio 1640. u Velikoj i 1643. ondje poučavao 40 učenika iz Slavonije, iz južne Ugarske i čak iz Srbije. Gramatička škola u Velikoj djelovala je i poslije, jer 1645. požeški trgovci izjavljuju da su ih spremni uzdržavati. Gramatičke škole u Velikoj i Našicama spominju se još 1653., 1657. i 1658. godine; opravdano je pretpostaviti da su djelovale sve do 1683. godine, kada je započeo rat u kojemu su Slavonija i Podunavlje oslobođeni od Turaka. Izvan područja djelovanja isusovačkih gimnazija otvorili su franjevci javne šestogodišnje gimnazije u Somboru, Baji, Šubotici, Karlovcu i Senju. Subotički franjevci tako od 1747. vode nižu gimnaziju, a nakon 1775. pa sve do 1862. cjelovitu gimnaziju sa šest, odnosno osam razreda. Gimnaziju u Baji franjevci otvaraju 1757. na molbu gradske uprave i uz dopuštenje nadbiskupa i bačkoga župana Franje Klobušickog. Škola je najprije bila smještena u samostanu, a 1761. seli u novu zgradu uz zapadni dio samostana. Ponovno je gimnazija 1815. dobila novu zgradu i u njoj djelovala dok 1840. nije izgorjela pa je samostan ponovno prihvaća pod svoj krov. Bajski franjevci su se prilagodili u školskom radu svim školskim reformama i djelovali kao nastavnici sve dok ih 1879. nedostatan broj profesora nije prinudio da rad u gimnaziji prepuste redovnicima cistercitima. Franjevačka gimnazija u Somboru bila je šesnaest godina mlađa od subotičke i šest od bajske; osnovao ju je 1763. bačko-kaločki nadbiskup i bački župan Josip Batthyani. Dok su nastavnici u Baji predavali na latinskom, hrvatskom i mađarskom jeziku, u Somboru su do 1786. predavali latinski i hrvatski. Spomenute godine izgubili su samostan franjevci u Somboru i napustili rad u gimnaziji; njihovi nastavljači predavali su u 19. stoljeću i na njemačkom jeziku. Tako su u trima gimnazijama u Bačkoj franjevci desetljećima obrazovali gotovo svu hrvatsku inteligenciju. Najviše je učenika prošlo kroz subotičku gimnaziju; među njima i hrvatski preporoditelj među Bunjevcima, biskup Ivan Antunović. Slavonski franjevci su također vodili gimnazije, i to tzv. niže gimnazije, u Slavonskom Brodu (1722.—1777.), a oko 1780. i u Rumi, koju nakon nekoliko godina zatvaraju zbog slabog odziva mladeži. I u Vukovaru su 1734. otvorili školu za mušku i žensku djecu, u kojoj su poučavali i latinski jezik; u toj školi djeluju sve do 1863. godine. Slične samostanske škole s učenjem latinskog jezika spominju se u Cerniku (1740.) i Šaregradu (1743.—1774.).

Redovnike pijariste ili skolope (*Fratres scholarum piarum*) iz Austrije dovela je 1755. u Hrvatsku Marija Terezija dodijelivši im opatiju i imanje Marču, koje je bilo oduzeto pravoslavnim monasima. Nekoliko godina djeluju u Koprivnici, a 1761. zastalno se nastanjuju u Bjelovaru i otvaraju nižu gimnaziju. Zaslugom carice izgrade u gradu samostan i crkvu, a od 1769. upravljaju bjelovarskom župom. Pijaristi su ondje vodili glavnu (osnovnu) školu (na njemačkom jeziku, kao i drugdje u Krajini), latinsku školu s nastavnim njemačkim jezikom, u kojoj je bilo sekcija nalik na kasnije realne gimnazije, s pretežno tehničkim i gospodarskim predmetima, koju su nazivali obrtnička ili geometrijska škola. Na poziv krajiškoga generala Filipa Levina Becka pijaristi otvore 1765. nižu gimnaziju (četverorazrednu latinsku školu s njemačkim nastavnim jezikom) u Karlovcu. Za uzdržavanje dobili su zemljište kapele Sv. Barbare u dubovačkoj župi. Usto su pijaristi obnašali dužnosti upravitelja svih škola u karlovačkom i varaždinskom generalatu. Škole su im oduzete 1783. godine, a karlovačku preuzimaju franjevci iste godine, koja 1792. postaje potpuna gimnazija javnoga karaktera. Franjevci su je preuzeli 1861. godine; u njoj je završio školovanje začetnik narodnoga preporoda Ljudevit Gaj. Od 1783. pa do 1800. franjevci su djelovali i u gimnaziji u Senju.

²⁰ Mijo KORADE, Hrvatske srednje škole u 17. i 18. stoljeću, *Nastavni vjesnik*, 5—6 (1997.) 17—25.

Nastavni program isusovačkih i pavlinskih gimnazija odvijao se po tzv. *Ratio studiorum* (1591.). Nastava je trajala šest godina; niža gimnazija je imala četiri razreda (parva, principia, grammatica, syntaxis), a viša još dva razreda (poesis, rhetorica). Svaki je razred vodio jedan profesor. Nastavu je držao prijepodne i poslijepodne. Novovjekovna humanistička gimnazija poklanjala je najviše pozornosti učenju latinskoga jezika, zatim poznavanju rimskoga klasičnog života i kulturnoga stvaralaštva. Učenici su već u drugom razredu čitali Ovidijeve i Vergilijeve stihove. Uz latinski jezik, koji je bio nastavni jezik u višim razredima, nastavnici su poučavali grčki jezik, nešto povijesti antičkoga razdoblja i biblijsku povijest. Vjeronauk su tumačili po katekizmu Petra Kanizija, a objašnjavali su i elemente geografije. Učenici su učili i narodni jezik, jer su prevodili klasične tekstove na narodni i opet tekstove s hrvatskoga na klasične jezike. Narodni jezik je bio i nastavni jezik u nižim razredima.²¹

Program franjevačkih gramatičkih škola obuhvaćao je početno školovanje i najveći dio nastavnoga programa ondašnjih isusovačkih gimnazija. Nastavna osnova bila je izrazito usmjerena na usvajanje dostatnog znanja latinskoga jezika. Učenici prve godine franjevačkih gramatičkih škola usavršavali su čitanje, a zvali su se tabulisti, jer su uporabljivali tablice, pločice, za učenje tzv. alfabetarija ili slovnice i za vježbanje u pisanju. Redovito su čitali psalme i životopise svetaca iz časoslova. U drugom razredu su učili latinsku gramatiku prema Aeliusu Donatu i Emmanuelu Alvarezu.²² Zato su redovito drugoškolce nazivali "donatisti". U trećem razredu učenici su čitali Ciceronova djela i pritom uporabljivali latinske rječnike. Naravno, učitelj je poučavao učenike i vjeronauk, pisanje latinicom i bosančicom te nešto matematike. Taj program potvrđuje izbor knjiga koje je 1637. naručio iz Rima Ivan Mihajlović za potrebe gramatičke škole koju je 1640. bio vodio u Velikoj. Tražio je, naime, slovnice, Donatove i Alvarezove gramatike,²³ a osim toga Ciceronove *Epistolae familiares* i osobite rječnike koji služe za bolje razumijevanje Ciceronovih tekstova te male časoslove i Calepinove rječnike. Svakako je Mihajlovićev popis knjiga jasan pokazatelj da su velička i našička škola u 16. i 17. stoljeću bile škole u kojima se stjecalo skromno opće znanje, ali razmjerno bogato znanje latinskoga jezika. Dakle, i franjevačke gramatičke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj se pojavljuju ubrzo nakon Tridentskog općeg crkvenog sabora (1545.—1563.). Prema potrebi djeluju gotovo do sredine 18. stoljeća. U nastavi slijede *Ratio studiorum* svojega Reda iz 1608. za gramatičke škole i gradivo razrađuju tijekom četiri školske godine. Gradivo posljednjih dviju godina pružaju samo mladim franjevcima u tzv. professoriumu.

4.3. Sjemenišne škole

Kasnosrednjovjekovne katedralne i kaptolske škole za izobrazbu budućega klera, prema odredbama Tridentskog sabora (1545.—1563.) prerastaju u sjemeništa (konvikte sa srednjom i visokom školom). Dok je još trajao crkveni sabor u Tridentu, odlučio je 1548. Hrvatski sabor da se dio prihoda napuštenih samostanskih i kaptolskih dobara u Hrvatskoj i Slavoniji uporabi za izobrazbu "učenih župnika i pravovjernih propovjednika". Nije poznato je li ostvarena ta odluka Hrvatskog sabora pa se redovito navodi da je

²¹ Miroslav VANINO, Geneza naučne osnove "Ratio studiorum", *Vrela i prinosi*, 9(1939.), 111—129.

²² Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Prilog za sudbinu Alvarosove gramatike među Hrvatima, *Ibidem*, 11 (1940.), 12—34.

²³ Josip BUTURAC, Fra Ivan Požežanin za latinsku školu u Požegi g. 1637. u: *Almanah Požeške gimnazije 1699.—1969.* Požega, 1969., 42.

zagrebački biskup Juraj Drašković 1576. prvi u Hrvatskoj uspostavio takvu sjemenišnu školu. U njoj se može pratiti rad gramatičke škole (1576.—1607.) i zatim teološke (1578.—1633.). Da se tada probudio osobit zanos za drukčiji odgoj svećenstva, pokazuje i to što je u Varaždinu u to doba vodio sjemenište s gramatičkom školom književnik Blaž Škrinjarić (1578.). I ostale biskupije su podizale sjemeništa s pripadnim gramatičkim i teološkim školama: Hvarska (1563.—1566.; 1579.), Splitska (1563.—1566., 1581.—1594., 1602.—1607., 1700.—1821.), Zadarska (1577.—1602.; 1656.—1797.), Porečka (1579.—1592., 1600.—1609., 1636.—1647., 1650.—1673.), Pulska (1580.—1592., 1620.—1628.) i Trogirska (1663.). Sve su to bila sjemeništa i škole za latinski kler, a postojala su sjemeništa i za glagoljaše: u Zadru (1607.—1680., 1746.—1821.), Krku (1715.—1735.) i Priku kod Omiša (1750.—1807.). Za izobrazbu hrvatskoga klera osnivani su slični zavodi u susjednim zemljama, tako za zagrebačku biskupiju Hrvatski kolegij u Bologni (1553.—1781.) i Beču (1624.—1782.), a za balkanske krajeve pod Turcima Ilirski kolegij u Loretu (1580.—1797.) i u Fermu (1663.—1745.), koje polaze većinom mladići iz Dalmacije, dok u Germansko-ugarskom zavodu u Rimu (od 1552.) borave klerici iz krajeva pod ugarskom krunom.

Franjevci, prošireni na svem području gdje je do 1699. bila turska vlast, tj. od Makarskog primorja preko Bosne, Hercegovine, Slavonije, pa u Podunavlju do Budima, obnovili su 1708. gramatičku školu u Našicama za mladiće iz toga područja i geografske Bosne, koji su željeli stupiti u franjevački red. Ta je gramatička škola djelovala uz osobit odgojni zavod, franjevačko sjemenište. Škola je pružala usmjerenu izobrazbu; i to u latinskoj gramatici i sintaksi. Posebni ispitivači su nadzirali rad gramatičkih škola i provjeravali znanje učenika prije nego što su stupali u franjevački red, a završeni učenici trebali su posjedovati dostatnu školsku izobrazbu koju su tada pružale šestogodišnje gimnazije. Našička gramatička škola najvjerojatnije je djelovala do 1723. godine da bi zatim 1724. prerasla u odgojno-školski zavod, tzv. profesorij, s izričitim programom nastave isusovačkih završnih razreda gimnazije, tzv. humaniora s obrazovnim programom završnih razreda isusovačkih šestogodišnjih gimnazija, tj. u gramatici i retorici, da bi ih osposobio za filozofsko školovanje.

Nakon 1729. godine franjevci u Slavoniji i Podunavlju okupljaju svoje pripravnike u samostanima u Budimu, Beogradu, Osijeku i Požegi da bi ondje pohađali isusovačke gimnazije. Budući da se 1734. posljednji put izričito spominje gramatička škola u Našicama, i to s nastavnim programom dvaju završnih gimnazijskih razreda isusovačkog srednjoškolskog programa, postalo je usmjeravanje franjevačkih pitomaca prema isusovačkim gimnazijama redovit put njihove srednjoškolske izobrazbe u preostalim šest desetljeća 18. stoljeća. Uskoro su pripravnici Bosne Srebrene počeli polaziti isusovačke gimnazije u Požegi i Osijeku, a poslije franjevačke gimnazije u Baji, Somboru i Subotici te su primali izobrazbu koju su budući franjevci provincija Sv. Križa i Sv. Ladislava prihvatili još od sredine 17. stoljeća jer su već od toga doba polazili isusovačke šestogodišnje gimnazije, prvi u Rijeci, a drugi u Zagrebu i Varaždinu.

4.4. Visoke filozofske i teološke škole

I u potridentskom razdoblju djeluju franjevački i dominikanski *studium generale* u Zadru, a u 16. stoljeću njihove škole u Dubrovniku također stječu taj naslov, dominikanska u 15. stoljeću, a franjevačka 1664. godine. Pavlini su 1656. prenijeli iz Trnave u Lepoglavu filozofsko učilište za vlastite studente, koje je od 1677. imalo posebni odjel za hrvatske i drugi za mađarske slušače. Papa Klement X. dopustio je 1671. pavlinima da u svoje

visoke škole uvedu sveučilišnu nastavu, a lepoglavlskom filozofskom učilištu je priznao dostojanstvo fakulteta u sastavu generalnog učilišta. Papino odobrenje je slijedio i car Leopold I. pa je 1674. pavlinskom filozofskom učilištu odobrio prava sveučilišne ustanove. Obje odluke očito pokazuju da su spomenuti visoki naslovi mogli biti dodijeljeni filozofskom učilištu, premda uz njega nije djelovala bogoslovna škola. Bogoslovna škola je tek 1683. prešla iz Trnave u Lepoglavu, ali se 1795. ponovno vratila u Trnavu. Kada se osamostalila hrvatska pavlinska provincija, njezin vrhovni poglavar Gašpar Malečić osniva 1700. novu bogoslovnu visoku školu u Lepoglavi. Tamošnje su filozofska i bogoslovna škole postale središnje za sav pavlinski red pa su završeni studenti tih škola mogli po sustavu osobitih javnih rasprava steći naslov doktora filozofije i teologije. U Lepoglavi je vrhovni starješina pavlinskoga reda 1683. proglasio prve doktore filozofije, a 1685. prve doktore teologije. Po nekoliko godina u 18. stoljeću pavlini drže više studije usporedno i u samostanima u Čakovcu, Remetama i Olimju.

Rad redovničkih filozofskih i teoloških škola na području kontinentalne Hrvatske sustavno se može pratiti tek u potridentskom razdoblju. Tako se 1613. spominje u Zagrebu učilište moralnog bogoslovlja za franjevce u središnjem dijelu Banske Hrvatske. Škola se nije ustalila, jer nekoliko godina poslije djeluje u zagrebačkom samostanu filozofska škola, i to "pod osobitom zaštitom hrvatskog plemstva", kako bilježi 1633. njezin osnivač Franjo Drašković. U njoj je slušalo predavanja 36 studenata; broj studenata ukazuje da je to učilište bilo otvoreno i za studente nefranjevece. Kad je 1655. zagrebački samostan postao središte nove franjevačke pokrajine Sv. Ladislava, zvane "Custodia Illyrica", opet u njemu djeluje učilište filozofije, a 1661. mu se pridružuje teološka škola. Obje škole su 1670. postale jedinstven školski zavod s naslovom *studium generale* 2. razreda. Taj zagrebački franjevački školski centar s dvogodišnjom nastavom u filozofskom učilištu i četverogodišnjom nastavom u bogoslovnoj školi prva je cjelovita ustanova za izobrazbu svećenika u Zagrebu, a bogoslovna škola je pak prva bogoslovna škola s fakultetskim programom nastave u kontinentalnoj Hrvatskoj. U njoj se osposobljuju nastavnici filozofije i teologije, a nakon 1691. nastavnici tih škola imaju pravo, nakon desetogodišnjeg djelovanja, na najviši prosvjetni naslov u franjevačkom redu, "lector jubilatus". Zagrebačko franjevačko veleučilište je 1700. zadobilo naslov generalnog učilišta 1. razreda, a udružene škole filozofije i teologije u Varaždinu naslov generalnog učilišta 2. razreda. Hrvatski franjevci su 1727. otvorili četverogodišnju bogoslovnu školu u Pečuhu. Kad joj je 1740. pridruženo i filozofsko učilište, odriče se varaždinski generalni studij svojega visokog naslova u korist školskoga centra u Pečuhu. Ipak i varaždinski školski centar od 1756. ponovno nosi naslov generalnog učilišta. Filozofska učilišta, usmjerena na spomenuto generalno učilište u Zagrebu, djelovala su u još nekim franjevačkim samostanima središnjega dijela gornje Hrvatske.

Isusovci u Zagrebu počinju 1633. predavati moralno bogoslovlje u dvije školske godine, a tek 1746. njihova teološka škola prihvaća četverogodišnji fakultetski program teološke nastave. Zagrebačka akademija je 1662. otvorila i filozofsku katedru. Riječkoj akademiji su isusovci pridružili i školu moralnog bogoslovlja (1632.—1637.; 1666.—1669.; 1727.—1773.), a od 1725. studij filozofije. U Požegi pak od 1754. redovito predaju filozofiju, a od 1762. i teologiju. Samo povremeno predaju filozofiju u Dubrovniku i od 1741. moralnu teologiju. Povlasticu kojom se ne može podičiti mnogo europskih gradova dobiva Zagreb 1669. godine, kada car Leopold I. poveljom podjeljuje isusovačkoj akademiji prava i povlastice sveučilišta, jednake ostalima u Monarhiji. Zbog blizine velikih sveučilišta u Grazu, Beču i Trnavi, a i drugih okolnosti, u zagrebačkoj se akademiji

nisu provodila sva prava, posebno podjeljivanje akademskih titula, ali je poveljom neprijeporno udaren temelj prvome hrvatskom sveučilištu.

Nakon oslobođenja od Turaka podižu franjevci u južnoj Hrvatskoj učilišta filozofije u Šibeniku (1699.—1911.), Makarskoj (1708.), Sinju (1745.—1790.) i drugdje u Dalmaciji. U Šibeniku 1720. otvaraju bogoslovnu školu s četverogodišnjim nastavnim programom, koja 1735. godine, zajedno s učilištem filozofije, prerasta u generalno učilište. U Makarskoj je 1736. otvorena četverogodišnja bogoslovna škola, a od 1742. godine, zajedno s filozofskim učilištem, nosi naslov *generalnog učilišta* 2. razreda. Franjevci te iste redovničke pokrajine već su u posljednjoj godini oslobodilačkog Bečkog rata (1683.—1699.) osnovali filozofsko učilište u Budimu za školovanje mladih franjevaca iz Slavonije i Podunavlja. Tome je učilištu 1710. pridružena četverogodišnja bogoslovna škola. Obje škole su 1722. ušle u sastav *generalnog učilišta* 1. razreda i čuvale su taj naslov do zabrane rada crkvenih visokih škola. Nakon budimskog visokoškolskog centra počelo se oblikovati školsko središte u Osijeku. Od 1708. ondje djeluje filozofsko učilište, a od 1724. četverogodišnja teološka škola. Godine 1735. te dvije škole uzdignute su u jedinstveno *generalno učilište* 1. razreda. Na budimsko veleučilište bila je usmjerena bogoslovna škola pokrajinskog značenja u Radni i Temišvaru, gradovima u današnjoj Rumunjskoj, te više filozofskih učilišta u mađarskom Podunavlju gdje su živjeli Hrvati u etničkom iseljeništvu. Svi ti školski zavodi obrazovali su osobit budimski krug franjevačkih visokih škola. Uz generalno učilište u Osijeku oblikovao se krug franjevačkih učilištima u više samostana. Uz veleučilište u Osijeku od 1735. do 1774. djeluje prva tiskara u Slavoniji. Ne treba zanemariti da je najveći broj franjevaca iz zapadne Hrvatske završio teološko školovanje na Trsatu, gdje je bogoslovna škola počela djelovati potkraj 17. stoljeća i nastavila svoj rad u 18. stoljeću po četverogodišnjem fakultetskom programu kao škola pokrajinskog značenja (1679.—1686.; 1706.—1717.; 1719.—1783.; 1800.—1810.); dio franjevaca iz zapadne Hrvatske primio je teološku izobrazbu na generalnom učilištu 1. razreda u Ljubljani (1593.—1783.).

Dominikanske, pavlinske i isusovačke visoke filozofske i bogoslovne škole prihvatile su nastavnu osnovu koju su 1591. zacrtali isusovci svojom *Ratio studiorum*. Po toj osnovi nastava filozofije traje tri godine, ali dopušta i dvogodišnju nastavu; prve godine nastavnik predaje logiku i matematiku, u drugoj godini fiziku, a u trećoj metafiziku s teodicejom i etikom. Opća fizika je raspravljala općenito o tijelima, gibanju, o sastavu tijela i njegovim svojstvima i svemirskim tijelima, a posebna fizika je razlagala učenje o vodi, vatri, zraku, svjetlu, elektricitetu, Zemlji, magnetizmu i pojavama u atmosferi. *Ratio studiorum* smatra Aristotela učiteljem u filozofiji, a peripatetičku filozofiju obvezatnim sadržajem naučavanja koje prihvaća u skolastičkoj razradi tzv. tomističke filozofske škole. Pavlinske i isusovačke filozofske škole su isticale vjernost Aristotelu i svoje razrade nazivaju "tomističko-peripatetičkom filozofijom". Nakon 1757. nastavnici filozofije naučavaju i Kopernikovo učenje o gibanju Zemlje, a još prije su prihvaćali učenje Tycha Brahea o tim pitanjima. Isusovačke akademije su sredinom 18. stoljeća u nastavi filozofije učinile određen odmak od kasnoskolastičkog aristotelizma i suarezijanske redakcije aristotelizma i opredijelile se za gledišta Ruđera Boškovića koji je posredovao recepciju njutnizma. Pavlini pak sve do državnog nastavnog programa filozofije iz 1774. ostaju vjerni aristotelizmu u obradi tomističkih filozofskih učitelja. Za neočekivano rani prodor prosvjetiteljskih shvaćanja u filozofiji pobrinuo se lepoglavlski profesor filozofije Petar Martinović (1760.) ponudivši hrvatskoj javnosti u svojim tezama osobit eklektički program filozofije.

Isusovačka *Ratio studiorum* pružila je također nastavnu osnovu pavlinskim i isusovačkim bogoslovnim školama, a organizaciju školskog rada i dominikanskim teološkim učilištima. Ona raspoređuje nastavno gradivo u četiri godine školovanja, a obavljaju je dva ili tri profesora. Slijede teološku misao sv. Tome Akvinskoga i upotrebljuju priručnike različitih neoskolastičkih teologa tomističkog usmjerenja. To čine i pavlini teolozi. Filozofska učilišta i bogoslovne škole u osam spomenutih franjevačkih generalnih učilišta, ali i u preostalim filozofskim učilištima i bogoslovnim školama, slijedile su franjevačku nastavnu osnovu, *Ratio studiorum* iz 1606. godine. Odobrio ju je papa Klement VIII. nakon što su opći sabori Reda uskladili srednjovjekovno franjevačko školsko zakonodavstvo s odlukama i duhom Tridentskog sabora. Potkraj 17. stoljeća usavršio ju je general Reda Bonaventura Poerius odobrivši da pojedine franjevačke pokrajine mogu izraditi i vlastite školske zakone. Tako je za visoke škole u Zagrebu, Varaždinu i Pečuhu vrijedila vlastita "Ratio studiorum" Provincije Sv. Ladislava (1703.). Do znatnije promjene u nastavnoj osnovi filozofskih i bogoslovnih škola došlo je kada je general Reda Petar Joanecije a Molina 1762. proglasio novi program nastave filozofije; ona vodi računa o odluci kardinalske komisije koja je 1757. dopustila naučavanje Kopernikovog sustava o gibanju Zemlje. Na tu uredbu reagirale su 1765. filozofske škole u Slavoniji i Podunavlju s novim programom nastave na filozofskim školama: *Elenchus pro provincia S. Ioannis a Capistrano a patribus Philosophiae lectoribus ex determinatione venerabilis definitorii ... inviolabiliter observandus*. Taj program se na prvi pogled ne razlikuje od prijašnjega jer dijeli nastavno gradivo na tri glavne discipline: logiku, metafiziku i fiziku, a priznaje kao samostalnu disciplinu i etiku; nastava pak traje tri godine. No izričito stvara dostatno slobodnoga prostora u tradicionalnoj peripatetičko-skolastičkoj filozofiji skotističkog smjera i za novija filozofska shvaćanja pa upozorava da se predavači ne smiju zadovoljiti samo učenjem Ivana Duns Scota i njegovih sljedbenika, nego je upotrebno "upoznati smisao učenja modernih filozofskih mislilaca koji potanko i cjelovito razrađuju već zacrtana filozofijska pitanja".

Franjevački vrhovni starješina Bonaventura Poerius je 1694. također doradio nastavni program teološkog školovanja pape Klementa VIII. (1606.) zahtijevajući da tri nastavnika tijekom tri godine predaju svaki po jednu knjigu tzv. *Sentencija* Petra Lombarda, i to po tumačenju Duns Scota; četvrtu knjigu trebaju predavati sva tri nastavnika u četvrtoj godini studija. Tu nastavnu osnovu mijenja 1657. general Reda Klement Giugnoni podijelivši teološko gradivo u tematske i nastavne cjeline pa ih opet povjerava trojici profesora. Njegovu nastavnu osnovu, *Elenchus tractatum et quaestionum ... iuxta mentem subtilissimi Doctoris Ioannis Duns Scoti*, izražava 425 teza, a potvrdio ju je 11. rujna 1757. papa Benedikt XIV. Ona je praktično ostala na snazi sve do dokidanja crkvenih visokih škola u Habsburškoj monarhiji 1783. godine, premda su državne vlasti u duhu jozefinizma već 14. svibnja 1773. zahtijevale da franjevci u svojim visokim školama usklade dotadašnju nastavnu osnovu s nastavnim programom državnog teološkog fakulteta u Trnavi.²⁴

Isusovačka i franjevačka *Ratio studiorum* u izvođenju nastave na filozofskim i teološkim školama traže tzv. javne rasprave u kojima su sudjelovali ne samo profesor i njegovi studenti, nego i osobiti donatori i mentori, ali i profesori drugih visokih škola, liječnici, vojni zapovjednici i svećenici. Stoga su te rasprave bile prenositeljice filozofske i teološke misli u javnost na jedinstven način. Budući da su popisi teza rasprave bili objavljeni, njihov sadržaj je neposredno pristupačan još široj javnosti. Stoga su sačuvani

tiskani popisi teza iz filozofije i teologije te sami rukopisi odlučujuće važni za upoznavanje sadržaja onodobnoga filozofskog i teološkog učenja kod Hrvata. Ti spisi profesora filozofije i teologije potvrđuju da su franjevačke i pavlinske visoke škole sustavno prenosile standardno školsko filozofsko i teološko učenje općenito prihvaćenog klasičnog filozofskog i teološkog razmišljanja. Otkrivaju također da su sastavljači tih spisa bili spremni zastupati i braniti filozofsku i teološku misao pred kulturnom i crkvenom javnosti. Zajedno sa sačuvanim rukopisima predavača filozofije i teologije, ti popisi teza su primarni pokazatelj osobnih filozofskih i teoloških gledišta njihovih pisaca pa pružaju dokaz dosad jedva uočenog pluralizma onodobne filozofske i teološke misli u Hrvata. Franjevački pisci sačuvanih filozofskih i teoloških rukopisa i objavitelji popisa teza su kudikamo mnogobrojniji od ostalih. Oni razlažu skotističku redakciju skolastičke recepcije peripatetičke filozofije i teologiju koja je respektirala franjevačke skolastike sv. Bonaventuru i bl. Ivana Duns Scota, dok su dominikanci, isusovci i pavlini u nas tumačili teološku misao sv. Tome Akvinca. Tako su franjevačke visoke škole uspostavile filozofski i teološki pluralizam u Hrvata osiguravši skotizmu da zajedno s tomizmom ima mjesto u filozofskoj i teološkoj misli tadašnje Hrvatske. Nažalost, taj filozofski i teološki pluralizam, koji je nesumnjivo prisutan u povijesti hrvatske filozofije i teologije, a utjecao je na fizionomiju kršćanske duhovnosti u nas, ne ističe gotovo nitko od povjesničara visokoga školstva, osim časne iznimke akademika Žarka Dadića.²⁵

Isto tako jedva je uočeno da su isusovačka akademija u Zagrebu, pavlinsko veleučilište u Lepoglavi i franjevačka veleučilišta u Budimu, Osijeku i Šibeniku prerasli u središta literarnoga stvaralaštva; to osobito vrijedi za franjevačka generalna učilišta. Njihovi su školski djelatnici uz redovite obveze razvili i bogato prosvjetno i kulturno stvaralaštvo ostavivši niz priloga na području vjerske prosvjete, nabožne homiletičke i katehitičke literature. Nisu zanemarili ni teološku literaturu pišući teološke kontroverzije s pravoslavnima i protestantima. Sastavljali su i pastoralne priručnike za kler, prevodili biblijske tekstove i izdavali lekcionare, pisali hagiografske spise, priručnike za potrebe crkvenih bratovština i molitvenike. Upravo su oni prekoračili opseg katoličke književne prakse onoga doba i pisali priloge iz crkvene i društvene historiografije te leksikografska djela sastavljajući rječnike, gramatike i pravopisne upute. Uređivali su prve kalendare, pisali i prozu i stihove koje valja ubrojiti u najraniju ratničku književnost kod Hrvata. Bilo je to kulturno djelovanje u duhu potridentske katoličke obnove, a sveukupnošću svojega djelovanja znatno je utjecalo na oblikovanje vjerskog, kulturnog i narodnog života hrvatskog življa i odlučujuće djelovalo na izgradnju hrvatskoga crkvenog, kulturnog i narodnog identiteta.

5. Školstvo u doba državnog prosvjetiteljstva

5.1. Jozefinistički kraj crkvene nadležnosti nad školama

Prosvjetiteljstvo i razvitak znanosti sredinom 18. stoljeća izazvali su mnoge promjene u gimnazijskom i sveučilišnom programu po europskim učilištima. Stoga i bečki dvor nastoji modernizirati sveukupno školstvo, organizacijski i sadržajno. Veće promjene u uređenju školstva uslijedile su nakon ukinuća isusovaca (1773.). *Allgemeine Schulordnung*,

²⁴ F. E. HOŠKO, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*. KS, Zagreb, 2002.

²⁵ Žarko DADIĆ, *Prilog poznavanju prirodno-filozofskih stavova u srednjoj Dalmaciji u 18. stoljeću*. Prilozi, 8 (1982.), br. 15—16, 167—178; ISTI: *Prirodno-filozofski tekstovi u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci*. Ibidem 3 (1977.), 251—258; ISTI: *Prirodno-filozofski i prirodnoznanstveni tekstovi u franjevačkim samostanima u Osijeku i Iloku*. Ibidem, 6(1980.), br. 11/12, 179—188.

objavljen 1774. godine, dijeli pučke škole na trivijalne (čitanje, pisanje i računanje) u selima, normalne (osnovne) u većim mjestima (četiri razreda), a u sjedištima okružja su tzv. glavne (srednje) škole. Uz obvezu pohađanja nižih škola još se preporučuje osnivanje posebnih djevojačkih škola te u normalnim učiteljski tečajevi za buduće učitelje u pučkim školama. Isto je uređenje još utvrdio i doradio *Ratio educationis* iz 1777. i proširio sustav pučkih ili narodnih škola, kojima je (gradskim) pridružio prijašnji prvi gimnazijski razred, tako da je srednja škola otad imala pet razreda (tri gramatička i dva humanistička) gimnazije u Habsburškoj Monarhiji, a usto postupno uvodi i germanizaciju u tadašnje latinske srednje škole, u kojima je nastavni jezik bio na materinskom jeziku učenika samo u nižim razredima.²⁶ Tako već 1769. Bečki dvor nalaže preko Hrvatskoga kraljevskog vijeća varaždinskoj gimnaziji da se u poetici, tj. u petom razredu, umjesto poznavanja poezije uvede poučavanje u stilovima pisanja, a u trima nižim razredima nastavni jezik njemački. Ta uredba zahtijeva da gimnazija zaposli posebnog profesora za njemački jezik i pismo te profesora mehanike za mlade obrtnike. U Zagrebu su istodobno postavljeni posebni profesori za matematiku i geometriju, tj. za primijenjene geometrijske discipline, geodeziju, arhitekturu i sl.

Nastavnička služba i vodstvo u srednjim školama i daljesu ostali u rukama svećenika i redovnika jer nije bilo drugih osposobljenih nastavnika.²⁷ Car Josip II. (1780.—1790.) uveo je, osim toga, uz obvezatni njemački jezik i školarinu te ograničio obrazovanje seljačke i građanske mladeži, tako da nije mogla prelaziti, ili je vrlo teško prelazila iz normalnih u srednje, odnosno iz srednjih na više studije budući da je visoko obrazovanje bilo rezervirano za plemićke sinove. Njegov nasljednik Leopold II. (1791.—1792.) ukida školarinu i obvezatni njemački jezik, ali tada obvezatan postaje mađarski jezik. Koncem 18. stoljeća gimnazija ponovno ima šest razreda, nastavni jezik je i dalje latinski, s time da se u nižim razredima neki predmeti predaju na hrvatskom, a mađarski jezik je redovit obvezatni predmet. Prirodopis se predavao u svim razredima, a nastavkom gimnazije se smatrao dvogodišnji studij filozofije s prirodnim znanostima. Tako su prosvjetiteljske reforme bečkog dvora učinile nužnu pretpostavku za razvitak općega školstva i sveopću izobrazbu djece i mladeži, a u srednjim školama uvele više praktičnih i tehničkih predmeta. S druge strane, tada je srednje školstvo, s obzirom na prijašnje isusovačko razdoblje, općenito nazadovalo i u kvantiteti i u kvaliteti.

5.2. Obrazovanje budućih svećenika po državnim uredbama

Spomenuto već jasno govori da je bitna promjena nastala u tome što je skrb nad školstvom preuzela država i ono više nije u nadležnosti Crkve. Štoviše, Monarhija je 1783. otela iz ruku Crkve čak i samo školovanje budućih svećenika osnovavši tzv. generalna sjemeništa. Spomenuti *Entwurf* preuzeo je 4. listopada 1774. ugarski primas Josip Batthiany za područje svoje primatske vlasti i na njega obvezao franjevce u sjevernoj Hrvatskoj. Novi program traži u školovanju teologije prethodne discipline: teološku enciklopediju i povijest teološke literature. U pripravne teološke *Entwurf* ubraja: biblijsku hermeneutiku, pravila za tumačenje Biblije, uvod u biblijske knjige i patrologiju. Slijede središnje teološke discipline: posebna dogmatika s polemikom, kanonsko pravo i

²⁶ Moritz CSAKY, *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien 1981., 171—198.

²⁷ Budući da smo u Puli, smije se spomenuti da je 1787. pokrajinska uprava za Istru tražila da franjevci tzv. Hrvatsko-primorske provincije, koji govore hrvatski i njemački, preuzmu učiteljske obveze u narodnim školama u Istri, ali je provincijal odbio ponudu zbog nedostatnog broja članova. F. E. HOŠKO, *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. KS, Zagreb, 2000., 214.

pastoralno bogoslovlje. Nastavna osnova predviđjela je i dopunske teološke predmete: istočni jezici, biblijska arheologija i geografija, povijest dogmi, katehetika, liturgika i crkveno govorništvo. Tri godine nakone *Entwurfa* uslijedila je nova i sveobuhvatna državna uredba o školama, *Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnu Ungariae et Provinciis eidem adnexis*. Sadržala je nastavnu osnovu koju je propisao *Entwurf*, a upute o provedbi odredilo je 28. studenoga 1779. Ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće sa zahtjevom da crkvene bogoslovne visoke škole prihvate od države propisanu nastavnu osnovu koju će razlagati četiri nastavnika tijekom četiri godine, i to dvojica u prve dvije godine, dvojica u druge dvije godine. Ta *Ratio* napušta skolastičku teologiju i skolastičku metodologiju pa traži da nastava ne bude spekulativna, tj. sustav teoloških spoznaja koje su utemeljene pomoću filozofije, nego je valja osloniti na Bibliju i crkvene oce; mora biti "theologia ad mentem Christi", a ne pojedinih crkvenih učitelja kao što su Toma Akvinski, Duns Scot i dr. Da zajamči takvu usmjerenost teološkog studija, *Ratio* određuje da predavači moraju prihvatiti od države propisane priručnike. Teološko školovanje je usmjereno na formiranje "časnih služitelja evanđelja", a to je razlog da se uz pastoralno bogoslovlje uvode katehetika, homiletika, liturgika i tzv. poimenika ili hodogetika da bi studenti teologije postigli osposobljenost za obavljanje pastoralne službe. Naravno, isti je program teološke nastave ostao i u tzv. generalnim sjemeništima od 1783. do 1791. godine. Car Leopold II. je 1790. dokinuo generalna sjemeništa i obnovio teološke škole u nadležnosti Crkve. Uredba *Ratio educationis* iz 1806. potvrdila je da je dužnost tih obnovljenih crkvenih visokih škola slijediti državnu nastavnu osnovu i pridodala joj novi raspored kolegija *Tabella exhibens ordinem praelectionum pro Lyceis Hungariae ubi quattuor professores docent* koji je ostao na snazi sve do konkordata Austrije sa Svetom Stolicom 1855. godine.²⁸

Ponovno djelovanje crkvenih filozofskih učilišta država je dopustila tek 1797. godine. I u njima su mogli predavati samo nastavnici koji su prethodno završili školovanje na državnim sveučilištima i akademijama i ondje postigli profesorsku kvalifikaciju, a u nastavi su se mogli služiti samo od države odobrenim priručnicima. Da su crkvene škole za filozofsku formaciju budućih svećenika doista poštivale od države propisane nastavne osnove, nije teško utvrditi iz popisa teza za javnu raspravu njihovih profesora.

6. Restauracijsko razdoblje

Konkordat je 1855. ostavio slobodu biskupima i redovničkim poglavarima u vođenju crkvenih škola za svećeničke pripravnike. No biskupi su toliko bili ovisni o vlastitoj jozefinističkoj formaciji da nisu prihvatili ponudenu slobodu pa su crkvene visoke škole u nas ostale vjerne usvojenom jozefinističkom modelu sve do novoga sveopćeg crkvenog zakonika. Tijekom 20. stoljeća najvažnija uredba crkvenim školama za pripremanje svećenika sadržana je u novom crkvenom zakoniku (kan. 589, 1465, 2) koji je 1918. stupio na snagu. Ta uredba postaje mjerodavna za sva crkvena učilišta teologije. Nastavna osnova zahtijeva četverogodišnji studij i obuhvaća: Sveto pismo, dogmatsko i moralno bogoslovlje, crkvenu povijest, kanonsko pravo, liturgiku, govorništvo, crkveno pjevanje, pastoralno bogoslovlje s vježbama iz katehetike i praktičnog pastorala.²⁹ Tu nastavnu

²⁸ Isto mjesto, 199—233.

²⁹ A. JELAVIĆ, Naša filozofsko-teološka učilišta i naš pastoralni rad. *Collectanea franciscana Slavica*, 1, 452—461.

osnovu nije 1931. bitno izmijenila ni uredba pape Pija XI. *De scientiarum Dominus*.³⁰ Sadržajne promjene u nastavnoj osnovi crkvenih filozofskih i teoloških učilišta u nas dogodile su se tek 1966. godine, nakon završetka Drugoga vatikanskog sabora, i to uvođenjem nekih novih predmeta i posve drukčijim rasporedom nastavnog gradiva, a napose napuštanjem neoskolastičkih shvaćanja kako u kršćanskoj filozofiji, tako i u samoj teologiji.

6.1. Kratko razdoblje nadležnosti Crkve nad pučkim školama

Uvođenjem jozefinističkog *Ratio educationis* 1777. godine Crkva je izgubila prednost u podizanju i vođenju pučkih škola, a time i utjecaj na pučko školstvo. Vrhovni nadzor nad školama imalo je sve do 1848. Ugarsko namjesničko vijeće, odnosno njegova administrativna ispostava u Zagrebu. U gimnazijama su djelovali ponajprije redovnici, napose franjevci, ali samo kao nastavnici, tako da Crkva od konca 18. stoljeća nema nikakva utjecaja na izgradnju nastavne osnove srednjih škola, a ne vodi ni posebne srednje škole isključivo za svećeničke kandidate. Ugarski dio Habsburške monarhije želio je 1845. provesti znatnije promjene u nastavi osnovnih škola uredbom *Systema scholarum elementarium*. I Odbor Hrvatskoga sabora je 1848. izradio školsku osnovu koja je imala osigurati "narodni pravac" u školstvu. Sve te nakane se nisu ostvarile jer je u doba apsolutizma 1849. ministar Leon Thun uveo na području cijele Habsburške monarhije *Osnovu za organizaciju austrijskih gimnazija i realki*. Thun je nad pučkim školama uveo zajedničku upravu Crkve i zemaljske vlasti. Biskupi su preuzeli unutrašnju upravu katoličkih osnovnih škola, tj. skrb o nastavi, učiteljima i udžbenicima, dok su zemaljske i mjesne vlasti trebale osigurati vanjsku pomoć, tj. financiranje škola, njihovu gradnju, održavanje i plaćanje učitelja. Ravnatelji pučkih škola bili su župnici, a školske nadzornike pojedinih školskih okruga postavljali su biskupi. Konkordat je 1855. prihvatio taj Thunov sustav i naša historiografija redovito naziva razdoblje u povijesti pučkog školstva od 1849. do 1869. doba konfesionalnih škola.³¹

Liberalizmu privrženi učitelji i političari bili su, naravno, protiv sustava konfesionalnih škola pa je dvorski kancelar Ivan Mažuranić 1861. proglasio novi zakon o pučkom školstvu, kojim se Crkvi oduzima uprava nad pučkim školama, ali se nastoji zadržati njihov religiozni karakter. Uspostavljen je i novi sustav škola. Osnovne škole su tzv. narodne ili elementarne škole, a uzdržavale su ih općine; u njima je bio istaknut religiozni sadržaj u nastavi vjeronauka. Država se pak skrbila o trivijalkama kao o početnim školama i o glavnim školama. U trivijalke su ulazili učenici nakon dvogodišnjega školovanja u narodnim školama. Premda je novi školski zakon napustio načelo pučke konfesionalne škole, zadržao je izrazit religijski temelj jer je glavna zadaća školovanja i nadalje ostala religijski i moralni odgoj djece, i to uz razvitak duševnih i tjelesnih snaga učenika te uz pripremu za građanski život. Učitelj je u pravilu trebao biti iste vjere kao i učenici, a u školama koje su polazili učenici različitih vjera, učitelj je trebao biti iste vjere kojoj je pripadala većina učenika. Crkva nije mogla izravno utjecati na škole, već je svoje napomene trebala priopćavati ravnateljima škola.³²

U Banskoj Hrvatskoj je 1848. bilo šest gimnazija sa šest razreda i latinskim nastavnim jezikom, a mađarski se učio kao predmet. Gimnazije u Varaždinu, Karlovcu, Požegi i

Osijeku vodili su franjevci, a riječku i zagrebačku svjetovni svećenici. Od 1849. u tim je gimnazijama nastavni jezik bio hrvatski. Thunova reforma željela je osposobiti gimnazije za pružanje opće naobrazbe koja će biti dostatna za sveučilišni studij pa je uveo osam razreda školovanja, jer je nastavu filozofije dotadašnjih filozofskih učilišta premjestio u srednjoškolski sustav školovanja, a 1854. nametnuo je i njemački jezik pa se služenje hrvatskim jezikom svelo na nastavu hrvatskoga jezika i vjeronauka. Nakon pada apsolutizma 1861. ponovno je uvedena nastava na hrvatskome jeziku.³³ Tek nakon 1859. učiteljska mjesta u većini hrvatskih gimnazija preuzimaju nastavnici laici. Sjemenišne gimnazije su djelovale u Dalmaciji, primjerice u Splitu (od 1817. do 1824. ona je državna, a zatim samo za svećeničke kandidate), u Sinju (od 1854.), u Zadru (od 1865.).

6.2. Visoke crkvene škole

Potkraj 18. stoljeća Habsburška monarhija je dokinula tzv. generalna sjemeništa kao odgojne i obrazovne zavode i ponovno dopustila djelovanje biskupijskih i redovničkih visokih škola, i to najprije bogoslovnih i poslije filozofskih. Crkva obnavlja biskupijske teološke škole u Zagrebu (1790.—1874.), a uspostavlja ih u Senju (1806.—1819., 1933.—1940.), Đakovu (1806.—), Zadru (1821.—1886.), Dubrovniku (1886.—1962.) i Sarajevu (1893.), dominikansku u Zadru (1858.—1886.) i Dubrovniku (1886.—1962.) i franjevačke u Vukovaru (1804.—1875.), Makarskoj (1818.—1997.), Dubrovniku (1814.—1862.), Sarajevu (1889.—) i Mostaru (1895.—1945.). Zagrebački Bogoslovni fakultet ušao je 1784. u sastav tek osnovanoga Zagrebačkog sveučilišta.

Sve te visoke škole, a i one u južnoj Hrvatskoj nakon 1815. godine, slijedile su državnu nastavnu osnovu u filozofiji i teologiji; tako je bio uspostavljen tzv. austrijski tip filozofskog i teološkog školovanja na cjelokupnom hrvatskom tlu, bitno različit od onodobnog općeg nastavnog programa u visokoškolskim crkvenim ustanovama širom svijeta. Stanje se pravno promijenilo nakon što je 1855. sklopljen konkordat Austrije i Svete Stolice, ali su taj jozefinistički program spomenute škole zadržale i poslije premda je konkordat omogućio njegovo napuštanje. Akademik Žarko Dadić je analizirao tri popisa teza Nikole Marinovića, predavača franjevačkog varaždinskog filozofskog učilišta, i utvrdio punu vjernost državnom programu.³⁴

7. Crkva i škole u 20. stoljeću

7.1. Suprotstavljanje laicizaciji uspostavom srednjih škola

Kad se početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj razmahao Katolički pokret, ubrzo je prihvaćena misao da u katoličkim gimnazijama, makar one bile samo privatne, treba školovati ne samo kandidate za svećeništvo, već i one mladiće i djevojke kojima je stalo do pune vjernosti katoličkim životnim nazorima. Državne gimnazije su, naime, još u drugoj polovini 19. stoljeća u Habsburškoj monarhiji postale mjesta protukatoličkih nazora i prema školskim nastavnim sadržajima i prema katoličkom moralu; stanje se nije bitno izmijenilo ni u južnoslavenskoj državnoj zajednici između dvaju svjetskih ratova. Stoga uz crkvene gimnazije za školovanje svećeničkih kandidata s pripadnim odgojnim zavodima, tzv. malim sjemeništima, nastaju i gimnazije pod pokroviteljstvom Crkve,

³⁰ A. ŽIVKOVIĆ, *Novi sistem naučnoga rada na bogoslovskom fakultetu u Zagrebu*. Bogoslovna smotra, 24 (1936.), 113—125.

³¹ Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb, 1992., 97—99.

³² *Isto djelo*, 402—410.

³³ *Isto djelo*, 99—101.

³⁴ Ž. DADIĆ, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, sv. 2, 38—40.

napose pojedinih redova, s odgojnim zavodima, kolegijima, za one učenike koji su se željeli spremati za laička zvanja u katoličkom okruženju. Te su crkvene gimnazije slijedile od države propisanu nastavnu osnovu za klasične gimnazije, ali su njegovala katolički odgoj. Njihov je rad bio plodonosan jer su, primjerice, franjevačke škole s pripadnim odgojnim zavodima u Sinju (1854.—), Badiji (1922.—1945.), Varaždinu (1925.—1945.), a osobito u Visokom (1900.—) i na Širokom Brijegu (1861.—1945.) te isusovačka gimnazija u Travniku (1890.—1945.), dominikanska u Bolu na Braču (1907.—1975.) i biskupijske gimnazije u Splitu (1851.—) i Zagrebu (1927.—) postale obrazovno-odgojna mjesta za mnogobrojne javne, kulturne i znanstvene radnike koji su svoje djelovanje ugradili u tkivo hrvatskoga narodnog bića.

7.2. "Srednje škole za spremanje svećenika"

Nakon Drugog svjetskog rata komunistička Jugoslavija je nekim crkvenim gimnazijama zabranila djelovanje, a preostale su nastavile raditi kao "srednje škole za spremanje svećenika". Sve su te škole izgubile pravo javnosti i prijašnje odgojne zavode za učenike koji se nisu spremali za svećenički poziv. S vremenom se umnožio broj spomenutih "srednjih škola za spremanje svećenika" pa ih je bilo sedamnaest za hrvatske katolike na području Jugoslavije: u Zagrebu (biskupijska, dvije franjevačke i isusovačka), Pazinu, Zadru, Splitu (biskupijska i franjevačka), Dubrovniku, Sinju i Visokom, a uspostavljena je takva škola u Odri kraj Zagreba, Subotici, Bolu na Braču, Osijeku i Rijeci te za vjeroučiteljice u Zagrebu; neke od njih su u osmom desetljeću 20. stoljeća prestale djelovati.

U samostalnoj hrvatskoj državi crkvene gimnazije ponovno su zadobile pravo javnosti i otvorile se i učenicima koji se nisu opredijelili za svećenički poziv. Danas takve gimnazije djeluju: dvije u Zagrebu, u Slavonskom Brodu, Osijeku, Pazinu, Rijeci, Zadru, Splitu, Sinju i Dubrovniku. Država ih je prihvatila u svoj sustav srednjeg školstva, a one slijede državni školski program, što je u skladu s odredbama Drugog vatikanskog sabora (1962.—1965.).³⁵

7.3. Visoke crkvene škole

Bogoslovni fakultet u Zagrebu, a i ostale visoke crkvene škole među Hrvatima tek su nakon proglašenja Crkvenog zakonika 1918. počele usklađivati svoj nastavni program s općim programom filozofske i teološke izobrazbe klera u Katoličkoj crkvi (kan. 587—591, 1365—1366). Odlučniji korak u tom usklađivanju učinile su nakon bule pape Pija XI. "Deus scientiarum Dominus", koja 1931. traži dvogodišnje školovanje u filozofiji, kako je to predviđao i spomenuti zakonik crkvenog prava. Nastavna osnova je predviđala ove predmete: racionalnu psihologiju, logiku, kriteriologiju, opću metafiziku, teodiceju, kozmologiju, empirijsku psihologiju, etiku i povijest filozofije, a poslije je tim predmetima pridružena filozofija religije. Budući da je u kraljevini Jugoslaviji u tijek srednjeg školovanja bio ugrađen i studij filozofije, zagrebački je Bogoslovni fakultet tek 1935. uveo dvogodišnju nastavu filozofije, a franjevci odustaju od zasebnih učilišta filozofije i zadovoljavaju se jednom ili dvije godine učenja filozofije u svojim visokim bogoslovnim školama. Takva nastavna osnova i način njezina provođenja ostaju bez promjena do II. vatikanskog sabora.

³⁵ Josip BUTURAC, Antun IVANDIJA, Povijest Katoličke crkve među Hrvatima. Zagreb, 1973., 324—316.

Isto se dogodilo s nastavnom osnovom teološkog studija. Bitno se mijenja tek nakon 1918. godine, jer prihvaća uredbu Crkvenoga zakonika (kan. 589, 1465, 2). Ta nova nastavna osnova zahtijeva četverogodišnji studij i obuhvaća: Sveto pismo, crkvenu povijest, kanonsko pravo, liturgiku, govornništvo, crkveno pjevanje, pastoralno bogoslovje s vježbama iz katehetike i praktičnog pastoralala. Tu nastavnu osnovu uredba pape Pija XI. "De scientiarum Dominus" 1931. bitno ne mijenja, ali je do promjena u nastavnoj osnovi došlo nakon Drugog vatikanskog sabora (1962.—1965.).

Premda je 1952. Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu isključen iz sastava Sveučilišta, on razvija svoje djelovanje osnivanjem Katehetskog instituta, Instituta za crkvenu glazbu, Instituta za teološku kulturu laika i Instituta za duhovnost. U samostalnoj Hrvatskoj on je opet u krilu Zagrebačkog sveučilišta, a afilirane su mu bogoslovne škole u Đakovu, Rijeci i dvije u Sarajevu. Ujedinjene pak bogoslovne škole u Splitu i Makarskoj su kao Katolički bogoslovni fakultet u sastavu splitskog Sveučilišta. Isusovačko Filozofsko-teološko učilište i njihov Filozofski fakultet djeluju izvan spomenutih sveučilišnih sustava.

Zaglavak

Katoličke crkvene škole u Hrvatskoj imaju dug razvitak. Temeljna su dva razdoblja: srednjovjekovno i novovjekovno; u Crkvi među Hrvatima novovjekovno ima tri etape: tridentisku (1563.—1774.), jozefinističku (1774.—1855.) i restauracijsku (1855.—). Crkva je sve do konca jozefinističke etape bila odgovorna za osnovno školstvo i gotovo do konca 19. stoljeća jedina je djelatna u srednjem školstvu.³⁶ Današnje crkvene srednje škole ponajprije su usmjerene na školovanje svećenika, ali ne isključivo. Visoke škole se otvaraju školovanju laika, a ne samo svećenika. Stoga položaj i djelovanje crkvenih škola u Republici Hrvatskoj traži dostatno poznavanje i cjelovito vrjednovanje. Naravno, unatoč dosadašnjim istraživanjima povijesti crkvenog školstva, ono još uvijek zatijeva i daljnja istraživanja. Možda je najpotrebnije istraživati povijest visokog školstva jer se kontinuirano filozofsko i teološko razmišljanje ugradilo u intelektualni i duhovni život naroda, oblikovalo njegovu kulturu i važan je integracijski čimbenik povijesnog i kulturnog identiteta hrvatskoga naroda.

³⁶ Srpska pravoslavna crkva je s prekidima obrazovala svoj mirski kler i jeromonahe u manastiru Krki kraj Drniša (1615.—1647.; 1856.—1860.), a i u drugim manastirima. Pojedini episkopi su uz svoje rezidencije držali takve škole, primjerice u Kostajnici (1713.—1771.), Plaškom (1740.—1770.; 1802.—1807.; 1824.—1829.) i Pakracu (1751.; 1809.—1869.), Karlovcu (1829.—1837.; 1841.—1851.; 1858.—1873.), Šibeniku (1820.—1823.; 1834.—1841.) i Zadru (1841.—1864.; 1869.—1924.). Jedina visoka bogoslovna škola Srpske pravoslavne crkve u Austro-Ugarskoj je bila bogoslovija u Srijemskim Karlovcima (1875.—1918.). Pravoslavni bogoslovni fakultet u Zagrebu bio je kratka vijeka (1920.—1924.). Kršćanska adventistička crkva vodila je u Zagrebu osobiti Tečaj za sveopću naobrazbu (1932.—1942.), a od 1970. u Maruševcu kraj Varaždina vodi Adventistički seminar koji obuhvaća četverogodišnju srednju školu i tri godine visokoškolske nastave. Evangelička crkva je zajedno s Baptističkom 1966. osnovala u Zagrebu teološki fakultet "Matija Vlačić-Ilirik" s redovitim i izvanrednim studijem, a Kristova pentekostalna crkva je u Zagrebu 1972. otvorila Biblijsko-teološki institut s trogodišnjom nastavom.

CHURCH SCHOOLS FOR CROATS THROUGH THE CENTURIES

Prof Franjo Emanuel Hoško,
Catholic Theological Faculty in Zagreb, Theology in Rijeka

Summary Catholic church schools in Croatia have a long history. Two periods are crucial: the medieval period and the modern period. In the medieval period, the trilingual issue was successfully resolved (spoken Croatian, Old Croatian, and Latin) as well as the problem of the three alphabets (Glagolitic, Latin, and Cyrillic). The modern period has three stages: the Tridentine stage (1563 — 1774), the Josephinian stage (1774 — 1855), and the restoration stage (1855 —). Until the end of the Josephinian stage the church was responsible for elementary education and, almost until the end of the 19th century, it was the only instrument of secondary education. Although research into the history of church education is already relatively extensive, further research is always welcome. The present secondary church schools are not primarily oriented towards educating the clergy. Faculties and high schools are being opened to the education of laity, and not only of clergy. For this reason, the position and activity of church schools in the Republic of Croatia requires in-depth knowledge and comprehensive evaluation.

Key words: church schools, literacy, elementary, secondary and higher schools.

OBLJETNICE

UDK: 37.012.2
Pregledni članak
Primljeno: 20. 6. 3003.

PROSVJETOM DO SLOBODE

U povodu 180. obljetnice rođenja Ivána Filipovića
24. lipnja 1823.—28. listopada 1895.

Mr. Goran Nikić

Centar za dopisno obrazovanje "Birotehnika", Zagreb

Sažetak Prije 180 godina u Velikoj Kopanici je rođen hrvatski pedagoški velikan i učiteljski prvak, čelnik naprednog hrvatskog učiteljstva, utemeljitelj mnogobrojnih hrvatskih učiteljskih ustanova i organizacija i istinski domoljub Ivan Filipović.

Taj velikan hrvatskoga školstva, prosvjete i pedagogije potječe iz učiteljske obitelji. Naime, njegov otac Josip bio je učitelj u velikokopaničkoj trirazrednoj pučkoj školi u koju se kao šestogodišnjak upisao i Ivan.

Četvrti razred pohađao je u Vinkovcima, gdje je uspješno završio i šest razreda gimnazije.

Budući da mu otac od svoje skromne učiteljske plaće nije mogao izdvojiti sredstva za nastavak školovanja, Filipović je 1841. bio primoran zaposliti se kao pripravnik u vinkovačkoj pučkoj školi.

Željanih novih pedagoških spoznaja, stručnih znanja i napredovanja, već se 1842. godine upisao i uspješno završio pedagoški tečaj u Mitrovici.